

УДК 343.8
DOI

Д. О. Пилипенко
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-1299-6178

СТАДІЇ ТА МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Статтю присвячено дослідженню стадій і моделей розвитку принципів кримінально-виконавчого права. У роботі проаналізовано загальнотеоретичні концепції щодо визначення стадій утворення правових принципів. Наголошено, що ключову роль під час реалізації стадії відіграють науковці, які формують теоретичні концепції, погляди, уяви про певний принцип і / або систему принципів кримінально-виконавчого права. Теоретичні погляди покладено в основу утворення принципу права з подальшим його відтворенням у відповідних нормах чинного кримінально-виконавчого законодавства. У статті наведено авторську думку, що стадія систематизації принципів кримінально-виконавчого права характеризується фактором угруповання принципів за певними критеріями в різні групи, які своєю чергою є підґрунтям для подальшого утворення норм права й формування їх у відповідні інститути. Наголошено, що процедура стадійності існування принципів завершується їх реалізацією, цей аспект існування принципів відбивається в правозастосуванні. У дослідженні висловлено авторську думку щодо моделей існування принципів у сучасній кримінально-виконавчій дійсності. Розглянуто лінійну модель розвитку принципів. Наголошено на особливостях існування такої моделі в умовах чинного кримінально-виконавчого права. Проаналізовано маятникову модель існування принципів права. Зосереджено увагу на характерності моделі для розвитку принципів кримінально-виконавчого права. Наголошено на позитивних аспектах і недоліках моделі. У статті досліджено спіралеподібну модель життєвого циклу принципів кримінально-виконавчого права. Зауважено, що така модель найактуальніша для відтворення закономірностей утворення та подальшої реалізації принципів і груп принципів кримінально-виконавчого права. Висловлено авторський погляд, що спіралеподібна модель існування принципів за своєю сутністю всебічно охоплює та відбиває стадії розвитку принципів кримінально-виконавчого права, утворюючи належні структурні передумови. Модель є найпридатнішою для відтворення процедури стадійності.

Ключові слова: принципи кримінально-виконавчого права, стадії та моделі розвитку принципів кримінально-виконавчого права, систематизація принципів кримінально-виконавчого права, реалізація принципів кримінально-виконавчого права, спіралеподібна модель розвитку принципів кримінально-виконавчого права.

Pylypenko D. O. STAGES AND MODELS OF DEVELOPMENT PRINCIPLES OF CRIMINAL AND EXECUTIVE LAW

The article is devoted to the study of stages and models of development of the principles of criminal executive law. The article analyzes the general theoretical concepts for determining the stages of formation of legal principles. It is emphasized that the key role in the implementation of this stage is played by scientists who form theoretical concepts, views and ideas about a certain principle and / or system of principles of criminal executive law. Theoretical views are the basis for the formation of the principle of law with its subsequent reflection in the relevant provisions of current criminal law. The author's point of view is given in the article that the stage of systematization of principles of criminal executive law is characterized by the factor of grouping principles according to certain criteria into different groups, which in turn are the basis for further formation of legal norms and their formation into appropriate institutions. It is emphasized that the procedure of gradual existence of principles ends with their implementation, this aspect of the existence of principles is reflected in law enforcement. The author's point of view on the models of existence of principles in the modern criminal-executive reality is expressed in the article. The linear model of development of principles is considered. Emphasis is placed on the peculiarities of the existence of such a model in the current criminal executive law. The pendulum model of existence of principles of law is analyzed. Attention is focused on the characteristics of this model for the development of the principles of criminal executive law. The positive aspects and disadvantages of this model are emphasized. The article investigates the spiral model of the life cycle of the principles of criminal executive law. It is emphasized that such a model is the most relevant for reflecting the patterns of formation and further implementation of the principles and groups of principles of criminal executive law. The author's view is expressed that the spiral model of existence of principles, in its essence, comprehensively covers and reflects the stages of development of the principles of criminal executive law, forming appropriate structural preconditions, this model is the most suitable for reflecting the procedure of stages.

Key words: principles of criminal executive law, stages and models of development of principles of criminal executive law, systematization of principles of criminal executive law, realization of principles of criminal executive law, spiral model of development of principles of criminal executive law.

Постановка проблеми. Реформування та розвиток сучасної України зумовлює відповідні якісні перетворення у сфері права. Цей аспект безумовно стосується і внутрішньодержавної сфери протидії та боротьби зі злочинністю. У такому контексті

відбувається реформування галузі кримінально-виконавчого права. За таких умов насамперед потребує відповідного з'ясування та вдосконалення теоретичні, фундаментальні аспекти, що являють собою підґрунтя для формування

та існування галузі кримінально-виконавчого права. Одними з базових, структурних елементів кримінально-виконавчого права є відповідні принципи, що являють фактично собою смисловий зміст прикладного напряму функціонування цієї галузі права. Ураховуючи вагомість таких категорій, як принципи кримінально-виконавчого права, детального дослідження потребують їх ключові фактори утворення, формування та реалізації. До таких факторів належать насамперед стадії та моделі розвитку принципів кримінально-виконавчого права. Попри наявність у теорії кримінально-виконавчого права досить великої кількості досліджень, присвячених розгляду теоретичних аспектів цієї галузі права, зазначені елементи кримінально-виконавчої дійсності здебільшого залишаються поза увагою науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з визначенням стадій і моделей принципів кримінально-виконавчого права, розглядалися в роботах таких науковців, як І.Г. Богатирьов, А.М. Васильєв, О.М. Джужа, О.Г. Колб, О.М. Литвинов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, В.П. Філонов, П.Л. Фріс, А.І. Фролов, І.С. Яковець, М.М. Яцишин та інші.

Метою статті є визначення стадій і моделей розвитку принципів кримінально-виконавчого права з урахуванням наявних теоретичних концепцій із такого питання.

Виклад основного матеріалу. Принципи як фундаментальні аспекти функціонування всієї системи кримінально-виконавчого права характеризуються певними критеріями стадійності їх формування та розвитку. Із цього приводу доречною є позиція А.М. Васильєва, який зазначав, що правові ідеї-принципи, маючи тенденцію до впровадження в життя закладеного в них правового ідеалу, проходять три основні стадії, якими є: правова теорія, система правових норм, правопорядок. На кожній із них правові ідеї одержують специфічне втілення: на першій відбувається розробка правових ідей як принципів правового регулювання, їхній розвиток у певній системі правових понять і категорій, обґрунтування та доказування, а також первинна об'єктивізація в законодавстві, в системі правових норм; на стадії системи правових норм принципи виступають як узагальнене, концентроване, синтезоване вираження основних ідейних засад, що розвиваються та конкретизуються в правилах і вимогах такої правової системи; на третій – як відправні засади принципів права знаходять відбиття під час реалізації норм права, в правозастосовчій діяльності, втілюються в правопорядку, а тому правопорядок учений вважає заключною формою (стадією) реалізації правових принципів. Таким чином, правова ідея опредметнюється у сфері практичної діяльності, що характеризує

значення та роль принципів права в правовому регулюванні суспільних відносин [1, с. 14]. Погоджуючись з автором щодо окреслення стадійності об'єктивного існування принципів права, вважаємо, що запропонована модель є цілком актуальною і для сфери кримінально-виконавчого права. Так, на першій стадії найяскравіше простежується взаємозв'язок і невід'ємність кримінально-виконавчої політики й кримінально-виконавчого права, оскільки саме на цій стадії відбувається зародження та формування «ідеальної» уяви про певні категорії, їх критерії та умови подальшого їх впливу на сферу кримінально-виконавчого права. Ідеалістичне уявлення про зародження фундаментальних категорій на цій стадії не є примарним, адже суб'єкти, залучені на цьому етапі утворення принципів, цілком реально реалізують цю процедурність. Одними із суб'єктів, залучених до цього процесу, є науковці. До такого процесу також можуть долучатися як державні органи, так і представники громадськості, релігійних організацій тощо. Проте саме представники наукової спільноти, враховуючи специфіку їх діяльності, є «яскравими» представниками зазначеної стадії утворення принципів. Наукові концепції, вироблені вченими, які здійснюють дослідження у відповідному напрямі, є тим самим підґрунтям, що завдяки сформованим теоретичним уявленням про сутність явища відповідних категорій синтезують надалі чітку модель сприйняття конкретного елементу кримінально-виконавчого буття як принципу.

Наступна стадія характеризується явищем систематики певних правових норм із наявним імперативним правилом відтворення принципів як основоутворюючих елементів кримінально-виконавчої системи. Непохитний постулат про фундаментальність принципів для всієї сфери кримінально-виконавчого права означає основоположність та обов'язковість цих категорій як для окремої норми кримінально-виконавчого права, так і для системи таких норм, інститутів цієї галузі права тощо. Формування зазначених елементів кримінально-виконавчої дійсності відбувається на підставі й з обов'язковим урахуванням принципів кримінально-виконавчого права. Водночас, будучи певними орієнтирами в нормоутворюючому процесі й формуванні відповідних систем кримінально-виконавчого права, вплив принципів відбуватиметься перманентно, що фактично гарантує вчасне й оптимальне подальше оновлення елементів кримінально-виконавчої дійсності з урахуванням чинної кон'юнктури існування суспільства й держави в цілому.

Третя стадія характеризується прикладними умовами реалізації принципів кримінально-виконавчого права у відповідних правових нормах, правилах, які сформовано й для яких забез-

печено практичне їх здійснення. За таких умов принципи являють собою «фундаментальні тригери», які фактично спрямовують реалізацію відповідних норм у межах коректного змісту й задля досягнення ідеально визначеної мети. Реалізовані норми кримінально-виконавчого права утворюють подальше належне функціонування відповідних інституцій у межах галузі права, формуючи й реалізуючи дієву, унормовану й упорядковану правозастосовчу модель. Ця правова модель відбивається та втілюється в правопорядку як ключового атрибута існування сфери кримінально-виконавчого права. Утім, на наше переконання, твердження про те, що це є заключною формою (стадією) реалізації правових принципів, не безспірне.

Аналізуючи вказану модель існування принципів у системі кримінально-виконавчого права, вважаємо, що вона, безумовно, відтворює собою ключові аспекти екзистенції принципів кримінально-виконавчого права, проте така модель, як вбачається, не завершена. Наведена система, стадійності існування принципів кримінально-виконавчого права, яка містить три базисних напрями з моменту утворення принципів до моменту їх реалізації, фактично відбиває прогресивну лінійну модель. Подібна інтерпретація існування певного явища, як приклад, характерна для наукових досліджень генези розвитку й становлення суспільства й держави в цілому. Для історичної науки лінійна модель розвитку являє собою образ історії як незворотної послідовності подій; геометричним аналогом цієї моделі спрямованості історії є пряма. Лінійність – це послідовність таких подій, які ведуть до певного стану суспільства. Ця парадигма сприйняття історичного часу визначає здебільшого уявлення про рух історії як лінію неухильного прогресу [2, с. 164]. Водночас слід зазначити, що прогресивний напрям може бути не єдиним та остаточним за таких умов. Так, лінійний розвиток суспільства може відбуватися у двох напрямках – прогресивному й регресивному. Прогрес і регрес являють собою суперечливу єдність протилежностей, одна з яких на певному етапі відіграє домінуючу роль. Ця єдність виявляється, по-перше, в тому, що прогрес суспільства не може бути вічним, зазвичай він супроводжується зворотним рухом або стагнацією. По-друге, прогрес в якійсь одній сфері суспільного життя супроводжується регресом в інших. Тому будь-яка історична зміна в одному відношенні може розглядатися як прогресивне, а в іншому – як регресивне. Відносність понять «прогрес» і «регрес» проявляється також у тому, що прогрес суперечливий, він може містити й стан стагнації, і регресу. Останнє відбувається у випадку, коли система в цілому розвивається прогресивно, а який-небудь її елемент – регресивно [3]. Екстраполюючи зазначену модель на сферу кримінально-виконавчого

права, слід зазначити, що вона дещо збігається з процесом утворення, розвитку й функціонування принципів як базисних категорій, оскільки історіографічно можна відокремити як прогресивну, так і регресивну лінійність «життєвого циклу» принципів. Як приклад можна навести фактор існування та реалізації основоположних категорій кримінально-виконавчого права, у тому числі принципів, за часів знаходження України в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Характерна на той час репресивна модель кримінального судочинства була також базисною і для сфери виконання кримінальних покарань. Так зване «каральне правосуддя» відбивалося у формуванні базових уявлень про порядок, умови й специфіку функціонування кримінально-виконавчої сфери. Домінуюча модель інквізиційного судочинства суттєво впливала на сприйняття нормативної конструкції виконання кримінальних покарань саме крізь призму жорсткої авторитарної парадигми. Це, звісно, впливало на вироблення, обґрунтування та реалізацію фундаментальних аспектів виконання кримінальних покарань із позиції сили, що врешті-решт спонукало відповідний прогрес цієї сфери. Але ж тут слід зауважити, що таке явище, як формування «репресивної моделі», у сфері виконання кримінальних покарань є прогресивним саме за думкою прибічників такої моделі, адже сучасні уявлення про вже не існуючу модель «інквізиційного правосуддя» цілком свідчать про зворотне, тобто про регресію сфери виконання кримінальних покарань. Проте для радянських часів репресії сприймалися як невід’ємна частина суспільного буття. Отже, наявна асиметрія в сприйнятті сутності сфери виконання кримінальних покарань призводила до поступової регресії та деградації іншої складової частини кримінально-виконавчої діяльності – сфери відбування покарань. Саме цей критерій здебільшого стосується особи, яка відбуває кримінальне покарання. За часів тоталітарного режиму й за широкого розповсюдження на той час переслідування громадян за політичних мотивів, вільнодумство, критику радянської влади тощо створювалися передумови до регресії та деградації теоретичних уявлень про формування сфери відбування покарань на основі гуманістичної концепції. За тих часів диктат сили повністю усуває з порядку денного будь-які уявлення про базисність відбування покарання з урахуванням честі, гідності такої особи, і врешті-решт дотримання її прав і свобод. Таким чином наведений як приклад вже не існуючий тип радянської кримінально-виконавчої системи є наявним прикладом прогресії та одночасно регресії окремих напрямів функціонування кримінально-виконавчої системи, що також прямо впливало й на уявлення про принципи цієї сфери. Проте лінійна модель

існування кримінально-виконавчих принципів хоча й виглядає цілком природною, однак, як ми раніше зазначали, ця система не досконала. У контексті цього слід окремо розглянути циклічну модель розвитку принципів кримінально-виконавчого права. Задля того, щоб відокремити ключові аспекти цієї моделі щодо принципів, насамперед доцільно прослідкувати її особливості щодо впливу на існування суспільства в цілому.

Так, системно-функціональні зміни, характерні для такої моделі, насамперед відтворюються в неодноразовому чергуванні підйомів і криз, повторення одних і тих же фаз функціонування. У результаті підтримується відносно стабільний стан суспільства: відтворюються стійкі форми діяльності людей, їхні традиційні ролі в суспільстві, традиційні економічні відносини, політичні, релігійні й інші суспільні інститути. Виведена з рівноваги соціальна система через певний час знову повертається до попереднього стану – відбувається свого роду маятниковий рух. Цикл є способом існування та збереження суспільства. І особливо наочно це виявляється в суспільствах, відносно замкнутих щодо зовнішнього світу. Типовим прикладом такого «розвитку» є Китай, який зберігав майже незмінний вигляд протягом двох тисяч років і тільки з другої половини XIX ст. став розвиватися за лінійною моделлю. Історичний цикл містить процеси генезису, розвитку й розпаду соціальних систем і відбиває той реальний факт, що суспільство, як і будь-яке матеріальне утворення, має певний термін життя та після його закінчення припиняє своє існування [3]. На наше переконання, циклічна модель розвитку є вдалішою моделлю для сприйняття сутності принципів у кримінально-виконавчому праві, адже розвиток сучасної, національної кримінально-виконавчої системи має ознаки «маятниковості». Так, поступовий розвиток України й суспільства в цілому зазнало суттєвих деструктивних змін, викликаних негативними й трагічними подіями в нашій державі. Цей деструктивний процес продовжується й наразі. Окрім агресії з боку Російської Федерації вітчизняна суспільна система потерпає від пандемії коронавірусної хвороби, що додатково спричиняє й економічну кризу з відповідними негативними наслідками для держави в цілому. Такі негативні аспекти, безумовно, відбиваються на всіх без винятку сферах життєдіяльності нашої держави, у тому числі на правовій сфері. Проте ці деструктивні явища мають свій особистий цикл існування та за певного часу їх вплив зменшиться, а існуюча в державі система знов набуде певної стабільності, яка своєю чергою існуватиме до настання нових викликів. Циклічна модель розвитку є більш універсальною в порівнянні з лінійною моделлю для вибу-

дови моделі існування принципів як базисних елементів формування правових відносин.

Проте попри це існує модель розвитку, яка логічно об'єднує дві попередні, пропонуючи додаткові умови розвитку й становлення системи, – це так звана спіралеподібна модель. Суспільство розвивається саме таким чином, писав Джамбаттіста Віко. На його думку, всі народи проходять три стадії розвитку: століття Богів (дитинство), вік Героїв (юність), вік Людей. Вони складають цикл розвитку, по завершенні якого суспільство проходить ті ж стадії та в тій же послідовності, але на вищому рівні розвитку. Таким чином, суспільство розвивається по спіралі. Ця модель заснована на запереченні й повторенні пройдених етапів, однак повторення відбувається на вищому рівні розвитку. Спіраль містить як етапи й прогрес, так і регрес. Деякі автори вважають, що цей тип розвитку має більше варіантів розвитку, ніж два попередні. Варіативність пов'язана з тим, що напрям, вектор розвитку може змінюватися в критичних точках. Із цього випливають два методологічно важливі висновки: в моделі з'являється більше можливостей для реалізації свободи людини, що своєю чергою приводить до того, що суспільство розвивається по не завжди передбачуваному сценарію [3]. Така модель дозволяє створювати нові елементи з урахуванням існуючого досвіду утворення вже наявних, водночас нові елементи як міститимуть аспекти вже існуючих елементів, так і враховуватимуть нові критерії, актуальні для чинного етапу розвитку внутрішньодержавної системи. Як приклад слід навести існуючий у чинному Кримінально-виконавчому кодексі (далі – КВК) принцип поєднання покарання з виправним впливом (ст. 5 КВК). Своєю чергою ч. 3 ст. 6 КВК визначає, що одним з основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених є суспільно корисна праця. Відповідно до глави 18 КВК праця засуджених реалізується у двох аспектах: по-перше, як право засуджених (ч. 1 ст. 118 КВК), по-друге, як їх обов'язок (ч. 2 ст. 118 КВК). Водночас попри відношення праці засуджених до категорії їх прав, за загальним правилом праця засуджених є обов'язковою умовою для умовно-дострокового звільнення від відбування засудженням покарання (ст. 81 КК), заміни невідбутої частини покарання м'якішим (ст. 82 КК) і зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі (ст. 100 КВК) [4]. У виправно-трудовому кодексі України від 1970 р., який втратив чинність у 2004 році, фактор праці засуджених також був обов'язковим елементом виправлення засуджених (ст. 1). За такої умови праця засуджених належала виключно до обов'язку останніх (ст. 49) [5]. Отже, наявною є певна циклічність розвитку уявлень про працю засуджених як ключового аспекту принципу кримінально-виконавчого законодавства

у вигляді поєднання покарання з виправним впливом. Відповідно до окресленої моделі розвитку елемент праці знов знайшов своє відбиття в КВК 2004 року, але з певними нормативними умовами й застереженнями. Ці фактори було відокремлено з урахуванням загальної гуманістичної парадигми й демократизації розвитку суспільства. Відповідно до цих факторів елемент праці знов знайшов своє відбиття в засадничих основах закону, проте вже за видозміненим «сценарієм», який відповідним чином корелюється із сучасним уявами про виконання та відбування кримінальних покарань. Таким чином, на прикладі зазначеного принципу КВК прослідковується актуальність спіралеподібної моделі розвитку для базових структурних елементів кримінально-виконавчої діяльності, і принципів зокрема.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що стадії та моделі розвитку принципів кримінально-виконавчого права являють собою фундаментальні елементи кримінально-виконавчої діяльності, які потребують відповідного теоретичного дослідження. Ураховуючи специфіку «життєвого циклу» принципів у межах кримінально-виконавчого права, їх стадійність

являє собою відповідну тріаду послідовних, логічних етапів. Таким чином, стадії розвитку принципів кримінально-виконавчого права містять стадії утворення, систематизації та реалізації. Найвдалішою моделлю розвитку, яка повною мірою охоплює всі аспекти існування принципів кримінально-виконавчого права й водночас враховує особливості й специфіку цього процесу, є спіралеподібна модель розвитку.

Література

1. Васильев А.М. О правовых идеях-принципах. *Сов. гос. и право*. 1975. № 3. С. 11–18.
2. Ковальчук І.В. Культура і цивілізація. *Практична філософія*. Київ : ПАРАПАН, 2009. Вип. 3 (33). С. 163–168.
3. Дві моделі бачення історичного процесу: циклічна та лінійна. *Bookster* : вебсайт. URL: <https://bookster.com.ua/dvi-modeli-bachennya-istorychnogo-protsesu-tsyklichna-ta-linijna/>.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
5. Виправно-трудовий кодекс України : Закон України від 23 грудня 1970 р. № 3325-VII / Верховна Рада УРСР. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text>.